

Кравченко О.О.

аспірант,

Уманський державний педагогічний

університет імені Павла Тичини

НАУКОВО-ЕТНОГРАФІЧНА ТА КРАЄЗНАВЧА

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті досліджено етнографічну і краєзнавчу діяльність П. Куліша, висвітлено його праці з цієї проблематики, показано внесок ученого в етнографічне вивчення українського народу.

This article describes ethnographical and regional work of P. Kulisha. It gives analysis of works of P. Kulisha, which was devoted to these problems. This article shows contribution of P. Kulisha, which he makes to study of ethnography of Ukrainian peoples.

Пантелеймон Куліш – видатна постать української історії. Саме тому вивчення його життя і діяльності завжди залишається досить актуальним. Важливою і цікавою у творчій спадщині П. Куліша є його науково-етнографічна та краєзнавча робота.

Перші розвідки зазначеного аспекту були зроблені у 20-ті рр. ХХ ст (М. Возняк, М. Грушевський, О. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Лобода, О. Огоновський, М. Петров, І. Теліга, В. Шенрок та ін.). Ця проблема привертає не менше уваги сучасних дослідників, таких як О. Верстія, М. Жулинського, В. Івашківа, Є. Нахліка, Н. Побірченко, В. Сарбея, М. Скрипника, О. Федорука та ін.

Мета нашої статті – дослідити етнографічну і краєзнавчу діяльність П. Куліша, вивчити його праці з цієї проблематики, показати внесок ученого в етнографічне вивчення українського народу.

П. Куліш розпочав науково-етнографічну і краєзнавчу практику в 1843 р., перебуваючи у відрядженні як співробітник тимчасової комісії для збирання

свідчень про предмети старовини в деяких повітах Київської губернії. Переїнявши від своєї матері любов до народної поезії, він ще з юнацьких літ був під впливом народнопоетичної атмосфери. У гімназійні роки інтерес до етнографічної діяльності юного П. Куліша стимулювала творчість М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка та ін., яка відтворювала побут українського народу. Важливе значення у формуванні Куліша-етнографа мала «Збірка народних дум і пісень» (1834) М. Максимовича, з якою він ознайомився під час навчання у гімназії. Вона настільки захопила юнака, що той вивчив її напам'ять, «щоб ніколи з нею не розлучатися». Ідеї західноєвропейських романтиків, зокрема Фіхте, Шеллінга, Гердера та ін., які продукували визнання своєрідності національних культур, мали вагоме значення у формуванні наукових уподобань П. Куліша. Під їхнім впливом зростав інтерес до народної творчості, зокрема, до пісенного фольклору, який, за визначенням Гердера, є архівом народів, скарбницею їхньої науки і релігії, їхньою теогонією і космогонією «діянь предків і подій, їхньої історії, відбитком їхнього серця, картиною їхнього домашнього життя» [12, 35].

Під впливом цих факторів П. Куліш у 40-х рр. розгорнув широку етнографічну програму. На основі перших зібраних етнографічних матеріалів він розпочав літературну діяльність. Так, він розробив серію «малороссийских рассказов», що були надруковані в «Киевлянине» 1840 і 1841 рр. – «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе», «О том, от чего в местечке Воронежехе высох Пешевцов став», «Огненный змей», а також праця «Циган» («Ластівка», 1841), яку він написав з оповідання своєї матері [7, 1557]. У 1843 р. вийшов у світ його історичний роман «Михайло Чернышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». Це романтичний твір, історичні події відтворені крізь призму народно-поетичного уявлення минулого, зокрема вираженого в піснях.

Завдяки відрядженням до Київської губернії, П. Куліш мав змогу здійснити етнографічні розвідки в Правобережній Україні, метою яких було «вивчити Малоросійські характери в самому гнізді Малоросійської народності, зібрати пісні, повір'я і перекази про минуле в містах, найбільше відомих в історії» [3, 236]. Значний інтерес дослідник виявляв до Черкаського краю, де відвідав такі містечка як Черкаси, Чигирин, Суботів, Звенигородка, Корсунь-Шевченківський, Умань, Лисянка, Канів та ін., які його вабили героїчними історичними подіями та видатними українськими діячами, які тут народилися.

До своїх етнографічних студій серед простого населення П. Куліш виявляв особливе захоплення та енергію: «Я тепер ходжу, – писав він у листі

до М. Юзефовича, – як бджола по сотам: де тільки зустріню сиву бороду, не відійду від неї без того, щоб не вижати із неї пахучої квітки народної поезії, або в переказах, або в пісні. Вивчення цих малоросійських антиків так само мене удосконалюють, як удосконалює живописця вивчення антиків скульптури» [10, 189]. Особливу увагу він виявляв до кобзарів, постать яких у той час, як зазначає К. Грушевська, «стає немов поетичним символом національності, національної культури й традиції» [13, XVII]. Також його цікавили лірники, люди похилого віку, сліпі й старці, які, на його думку, найкраще знали українську старовину. П. Куліш писав із цього приводу в «Записках о Южной Руси»: «Старці в Малоросії заслуговують особливої уваги <...> займають перше місце по розвитку поетичних і філософських здібностей... В Малоросії простежується надзвичайна кількість сліпців <...> вони відрізняються від інших людей свого стану вищим настроєм розуму, або особливою добродушністю, або нарешті здібностями до фантастичних уявлень... Пам'ять старосвітських бандуристів зберегла в собі римовані літописи минулого, в котрих історія фактів поєднувалася з історією душі народу» [3, 43; 64-65; 198].

П. Куліш у своїй практиці під час етнографічних розвідок та досліджень керувався в основному методами безпосереднього спостереження, опитування, фіксації-збирання й опису, а також застосовував порівняльно-історичний метод.

Він уважав, що особисті спостереження дослідника необхідні, щоб освоїтися у новому оточенні, зорієнтуватися у невідомій обстановці та визначити найцікавіші явища і важливі пам'ятки минулого. Так, перш ніж зібрати якийсь цінний матеріал, П. Куліш спостерігав за населенням досліджуваної місцевості, за окремими людьми, за їхніми звичаями, мовою, одягом тощо: «Я зупинився, – писав він, – біля колодязя і почав спостерігати народ, який прибуває до нього... Усівшись в тіні дерев, ви напевне отримаєте в очах прибувших за водою значення людини, а не якого-небудь випитувача невідомого» [3, 238].

Визначившись із об'єктом для отримання інформації, П. Куліш застосовував наступний метод – опитування і безпосереднього спілкування, під час якого дослідник намагався створити невимушену розмову, непомітно корегувати бесіду у відповідності із запитаннями, що видно із його коментарів у «Записках о Южной Руси»: «У цьому старому мені полюбилася довірлива воля поведінки, відсутність, до речі, і тіні нахабності... Він виражав тільки задоволення, що з ним розмовляють люди столичні <...> і відповідаючи на мої запитання, він не випускав можливості вивідати про що-небудь і у мене» [3,

51]. Отриману інформацію П. Куліш записував стенографічно, щоб максимально зафіксувати цінний матеріал. Альбоми П. Куліша, із записаними народними творами, містили також його малюнки самих інформаторів, щоб точніше передати образи українських народних поетів та народне життя.

П. Куліш, при теоретичному осмисленні зібраного матеріалу, при визначенні достовірності його фактів та часу написання, вдавався до порівняльно-історичного методу. Через співставлення та компаративізм він також намагався виявити загальне й особливе у розвитку народної творчості європейських та українського народів. Стосовно створення самих дум і переказів, П. Куліш висловив думку, що у кожного із народів вони були складені безпосередньо вслід за героїчними або трагічними історичними подіями, а більш усього та честь їхніх живих персонажів [3, 179]. І також зауважив, що ліричні, епічні та драматичні твори народної творчості нашого народу – це продовження перших творінь українського поетичного генія і ні в якому разі не повинні бути від них відірвані: «Ми всі, не розбираючи того, великі, чи малі наші літературні здібності, так точно ведемо своє походження від своїх рапсодистів, як Грецькі письменники освіченого часу вели його від Гомера, і як сам Гомер – від попередніх йому очевидців дійств старої Греції» [3, 181]. Також зазначив про виняткову роль української народної творчості: «наші пісні, складені народом, послужать, – якщо не послужили уже частково – до відтворення вірного образу минулого, в творах, які відповідають вимогам смаку нового, цивілізованого суспільства» [3, 182].

Під час етнографічних подорожей П. Куліш познайомився із польським письменником української школи М. Грабовським, до якого завітав у маєток в с. Олександрівка на Чигиринщині, про що писав: «Часто я навіщав з етнографічною метою сільські хати в Олександрівці, де селяни Грабовського були зі мною відверті і спів розмовні... Нетерпляче чекав він (Грабовський – *О.К.*) результатів моєї етнографічної ловитні, і не один козакоман не приймав у ній більшої участі, чим цей Лях» [8, 140]. Куліш ознайомив польського письменника з етнографічними матеріалами, які щойно зібрав. Вони справили на М. Грабовського велике враження. «Мої альбоми, – писав Куліш, – що містили записані мною перекази і портрети самих розповідників, привели його у захват, так що часто, сидячи за столом в колі своєї сім'ї, він раптом повторював з них уривок, наче на сцені» [1, 190]. Етнографічні матеріали П. Куліша М. Грабовський надрукував польською мовою в журналі «*Rubon*» (Грабовський пізніше писав, що Куліш «*oryginalny swoj rekopism mnie zostawil*»). У домі польського письменника П. Куліш написав народну епопею «Україна» (1843), на кшталт Гомерової «Іліади», про героїчні подвиги гетьманів та козаків. Ця ідея виникла у нього під впливом М. Грабовського,

який найвище ставив Гомера, як збирача народної поезії, любив його, вивчав і не раз аналізував разом із Кулішем. Поема складається із дванадцяти дум: п'ять дум були народними, сім – твори самого автора, написані українською мовою на етнографічній основі.

М. Грабовським виявляв палкий інтерес до української старовини та орієнтував П. Куліша на народні традиції – все це мало вплив на останнього. Він із більшим заохоченням і свідомим ставленням почав ставитися до своїх етнографічних студій, про що писав із с. Олександрівки до М. Юзефовича: «Звідси я буду занурюватися у різні міста України для відшукань розвалин народної поезії, – діло великої важливості, як я побачив після декількох досвідів» [10, 189]. У його масштабній етнографічній програмі 1840-х рр. брав участь український письменник І. Нечуй-Левицький. Його батько Семен Левицький збирав і записував для П. Куліша етнографічні матеріали і «малий Івась» переписував їх, щоб відсилати поштою до П. Куліша. Про що останній писав у споминах: «...Оцей-же той синок, набравшись у народу смаку словесного, об'явивсь тепер славним Нечуєм» [9, 278].

Етнографічна діяльність П. Куліша була плідною. Його колекція народної творчості поповнилася великою кількістю переказів, легенд пісень, казок, описами побуту і звичаїв простого населення, які пізніше будуть ним видані у «Записках о Южной Руси» та в інших збірниках. До осмислення накопиченого матеріалу він підходив по-науковому як учений-етнограф, намагаючись пізнати найскладніші етнопсихологічні проблеми народу – духовності, національної душі та самобутності. Одним із основних засобів збагнути ці особливості, на його думку, була народна пісня. П. Куліш так про це писав: «Пісні суть – історія народу, жива, яскрава, переповнена фарб, істини, яка висвітлює все життя його...» [4, 5]. Саме через українську пісню він намагався зрозуміти душу свого народу: «Українські пісні свідчать про незвичайно сильну душу народну, всі пристрасті і почуття спрямовані в них до найвищого ступеня жорстокості проти ворогів батьківщини...» [5, 2].

Осмислюючи національну специфіку змісту українських народних пісень, П. Куліш умовно поділив їх на дві категорії:

1) історичні – в яких висвітлено реальні факти історичних подій минулого українського народу: «Пісні малоросійські можуть сповна називатися історичними, тому що вони не відриваються ні на мить від життя народу і завжди вірні тодішній хвилині, тодішньому стану почуттів. Чи виступає українське військо в похід, чи вивергає із рушниць потоп диму і пуль, чи описується смерть козака на полі битви, плач матері над його могилою – все це живе в піснях і замальовано сміливими фарбами»;

2) соціально-побутові – які дають данні про внутрішнє життя людей, взаємостосунки між ними, побут, вірування, їхні почуття, переживання, сімейні відносини, т.п., а також дають змогу вивчити народну психологію: «Решта малоросійських пісень висвітлює другу половину народного життя: в них розкидані риси побуту домашнього. Тут у всіх повна протилежність. Там одні козаки, одне воєнне, бойове і сурове життя; тут, напроти, один жіночий світ, повний почуттів ніжних і більш сумних, ніж радісних» [4, 5]. П. Куліш зазначив, що соціально-побутові пісні в свою чергу класифікуються відповідно до висвітлення певної сторони народного життя, певної тематики. Це жіночі пісні, сімейні, пісні про кохання, про розлуку, релігійні, обрядові, побутові та інші. Учений зауважив, що пісень соціально-побутових дійшло до нас набагато більше, ніж історичних. Адже, воєнні чвари давно закінчилися на Україні, а домашній побут зберігся місцями в усій своїй патріархальності [4, 5].

П. Куліш наголосив, що народні пісні для українця це все: «це для нього і Історія, і Поезія, і батьківська могила, і хто не проникнув у них глибоко, той дарма буде думати, що знає історію малоросійського народу» [5, 1]. Учений високо оцінив поетичну майстерність пісень, складених народом. На противагу «городській, кабінетній поезії» у народній пісні «незрівнянно більше і життя, і сили почуття, і фантазії, і навіть якостей живописних... Якщо вникати таким чином в українські пісні, то в багатьох із них можна вичитати більше історії серця людського, ніж в найкращому романі. Тому то поезію пісень треба поставити вище всякої іншої поезії» [5, 2].

Велике виховне значення для підростаючого покоління, на думку П. Куліша, мають українські народні казки, котрі ґрунтуються на етичних і моральних засадах та ще із юнацьких літ формують світогляд дитини: «правда в землі не сховається і в огні не згорить», «правда свого часу виявиться», «правдою держиться світ». Поряд із казками учений ставить народні прислів'я, приказки, приповідки, загадки тощо. Також виховний вплив мають релігійні оповідання про Бога, про Христа, про Божу Матір та святих, основу до яких народ взяв із Біблії. «Ці словесні твори піддержують здоровий погляд народу на світ і життя людське, навіть там, де не доходить до нього ніяка наука» [6].

Зібраний матеріал «пам'ятників української старовини» П. Куліш розпочав видавати збіркою «Украинские народные предания» (1847). До упорядкування матеріалу він підходив по-науковому, запровадивши власний стиль структурування етнографічної збірки. Автор систематизував народні твори та класифікував їх на три розділи: 1) «Предания Исторические», в якому

поміщені перекази, котрі висвітлюють історичне минуле України за козацьких часів; 2) «Предания Фантастические» – цей розділ складається із казок, більшість із них можна назвати міфологічними легендами; 3) «Смесь» – поєднує загадки, сцени із домашнього побуту, анекдоти тощо. До кожного народного твору в збірці зроблено паспортизацію, в якій вказано губернію, де був записаний (в більшості вказаний і населений пункт) та ім'я інформатора. У публікації матеріалу він намагався точно передати відтінки живої розмовної мови, тому книга була надрукована народною мовою, але передана російським правописом.

У 1856-1857 р. вийшли друком «Записки о Южной Руси» – визначальна праця у галузі етнографії, два томи якої становлять цілісний етнографічний матеріал, впорядкований новаторським, оригінальним на той час методом. У праці вчений представив не лише пам'ятки народної старовини, як зазвичай відбувалося у попередніх збірниках усної народної творчості, а й знайомив читачів із середовищем, де вони були записані, давав повну характеристику повістяря, від якого чув народний твір, тим самим вводив читача у самий процес етнографічних розвідок і спостережень. Всі записи супроводжувалися авторськими роздумами та коментарями, що давали змогу глибше збагнути специфічні особливості народного життя в Україні. У двотомнику П. Куліш видав етнографічні матеріали народною мовою, де вжив фонетичний правопис, відомий під назвою «кулішівка».

У прогресивних наукових колах було відзначено цінність і важливість «Записок о Южной Руси». Російський мистецтвознавець А. Пипін писав з цього приводу: «Це була щаслива думка Куліша <...> «Записки о Южной Руси» представили зовсім нову форму етнографічного вивчення...». Підкреслюючи їхнє наукове значення, критик разом із тим відзначає і їх «живу цілісність етнографічної картини, як белетристичної повісті» [11, 785]. М. Костомаров у рецензії на «Записки о Южной Руси» високо оцінив їх, вказуючи на новаторський внесок П. Куліша у виданні етнографічних матеріалів. Зазначив, що його книга, на противагу існуючим збірникам усної народної творчості, «являється як би для того, щоб показати, що багатство народних пам'ятників ще не вичерпано» [2, 44]. Наголошуючи на її суспільній вартості, критик писав: «Наступила потреба знати і зображати свою народність фундаментально, з усіма її вигинами. Ніхто з такою досконалістю не задовольняє цієї потреби в науковому смислі, як П. Куліш у своїх легендах, переказах, повір'ях, записаних із слів народу» [2, 44]. Позитивно, а навіть із захватом, оцінив двотомник Т. Шевченко. Він також зауважив на його новаторській особливості, вказував на цікавий спосіб упорядкування, а також захоплювався мовою та етнографічними матеріалами, поміщених у ньому. У

щоденнику, вказуючи на важливість цієї праці, Т. Шевченко записав: «Я цю книгу скоро напам'ять буду читати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я ніби з живими розмовляю з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасна, благородна праця. Діамант в сучасній історичній літературі» [14, 12].

В українській етнографії та фольклористиці у різні часи серед учених, які присвячували свої праці багатоаспектному і детальному аналізу «Записок о Южной Руси» П. Куліша, можна відзначити акад. А. Бондаренка, О. Верстія, М. Грушевського, М. Дмитренка, С. Єфремова, В. Івашківа, Ф. Колеса, А. Лободу, О. Огоновського, В. Петрова, М. Петрова, І. Телігу, Ж. Янковську та ін.

«Записки о Южной Руси», як ми зазначали, найвизначніша праця П. Куліша у галузі етнографії. Також його записи усної народної творчості були надруковані у збірниках Д. Каменецького (1861), А. Метлинського (1854), І. Рудченка (1874) та ін. П. Куліш як досвідчений фахівець етнографії створив власну школу, до якої крім нього входили Ганна Барвінок, брати Білозерські, Л. Жемчужников та ін. Вони були залучені до пошуково-народознавчої діяльності, до збирання усної народної творчості тощо [15].

Отже, П. Куліш, завдяки своїм етнографічним і краєзнавчим студіям, здійсненим в Правобережній Україні, зробив значний внесок у вивчення українського народного життя та збирання усної народної творчості, а також передав у спадок наступним поколінням неоцінену скарбницю з минулого свого народу. Його праці з цієї проблематики є цінними й оригінальними. Він зібрав колосальний пласт народної поезії, багато записів з яких так і зберігаються в архівах та чекають на свого дослідника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киевская Старина. – 1899. – № 1-3. – С. 190
2. Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Т. I. 1856 года // Отечественные записки. – 1857. – Т. СХІІ. – № 6. – С. 41-74.
3. Куліш П. Записки о Южной Руси. – Т. 1. – Спб, 1856. – 312 с.
4. Куліш П. О малороссийских песнях // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1. – № 28561. – 8 арк.
5. Куліш П. О малороссийских песнях // Фонди ІМФЕ. – Ф. 3-2. – од зб. 118. – арк. 2.
6. Куліш П. Погляд на усну словесність українську. – Твори. – Львів, 1908. – Т. 6. – 502 с.
7. Лобода А. П.О. Куліш – етнограф // Книгар. – 1919. – липень-серпень. –

- С. 1555-1564.
8. Нахлік Євген, Олесь Федорук. «Около полу столетия назад: литературные воспоминания» П.О. Куліша // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження / М. Жулинський. – Львів, Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2000. – С. 105-156.
 9. Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження / М. Жулинський. – Львів, Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2000. – 413 с.
 10. Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу // Киевская Старина. – 1899. – № 2. – С. 185-208.
 11. Пыпин А. Обзор малорусской этнографии. П.А. Кулиш // Вестник Европы. – 1885. – № 12. – С. 778-803.
 12. Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомарів): Монографія. – Львів, 2002. – 160 с.
 13. Українські народні думи. – Т. 1. – Київ, 1927. – ДВУ. – ССХХ с.
 14. Щоденник Шевченка // Основа. – 1861. – № 5.
Янковська Ж.О. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 202 с.